

ARVUSTUSED

Eesti ajalugu III: Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani, koostaja ja peatoimetaja Enn Küng; kaastoimetaja Marten Seppel; autorid Enn Küng, Margus Laidre, Ivar Leimus, Aivar Pöldvee, Anti Selart, Marten Seppel, Kai Tafenau, Ülle Tarkiainen, Enn Tarvel (Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013), 487 lk. ISBN 9789985407691.

Eelmisel aastal jõudis avalikkuse ette järjekordne osa Eesti ajaloo akadeemiliste üldkäsitluste seeriast, mis on järjestatud III köitena ning hõlmab ajavahemikku turbulentsest 16. sajandi keskpaigast kuni 17. sajandi lõpuni, mil kogu Eesti ala oli juba üha tugevneva Rootsi absolutistliku keskväimu integratsioonipoliitika keskmes. Vaatluse all on ajajärk, millele on poliitilise gamma varieeruvuses ning erinevate ühiskondlike lähtepunktide valulises kokkupuutes raske midagi vastu seada. Oli see ju ajaks, mil varises kokku vana Liivimaa maariik ning kus seni peaaegu täielikku võimutäiust omanud kohalikel seisustel (talupoegkond välja arvata) tuli hakata arvestama tugevamate tsentraliseeritud naaberriikide ülimusliku võimuga. Liivi sõja, või nagu köite esimeses üldjaotuses Margus Laidre poolt nüüdseks juba kehtestunud sündmustikku märksa terviklikumalt kokkuvõtva nimetuse – Põhjamaade saja-aastase sõja – lõpptulemusena sattus kogu Eesti ja Põhja-Läti ühtse väimu alla Rootsi suurriigi koosseisus, olles enne seda maitsnud nii Vene, hertsog Magnuse Liivimaa kuningriigi, Poola kui ka Taani väimu. Niivõrd erinevate rahvuslike, sotsiaal-majanduslike ja ühiskonnakorraldustega riikide koosseisus olemine on andnud sellele perioodile Eesti ajaloos ka väga kireva ilme, mida punase joonena läbib dualism kohalike feodaalseisuste, eeskätt alati oma huvide eest valveloleva aadelkonna, ja võõra keskväimu vahel, mis kulmineerus vaadeldava ajastu lõpuks Rootsi keskväimu varakodanlike reformidega lokaalfeodaalsete privileegide arvelt. Üksikul arvustajal on muidugi raske hinnata kõiki peatükke niivõrd kirevas ajaloolis-poliitilises konstellatsioonis, nagu seda on Eesti ajalugu 16. sajandi teisest poolest kuni 17. sajandi

teise pooleni, ning allpool on esitatud vaid mõningad tähelepanekud, seda enam, et koguteose saateks on peatoimetaja Enn Küng juba teose alguses (lk 11–21) andnud väga ülevaatliku iseloomustuse senise ajalookirjutuse seisust vaadeldava ajastu kohta.

Koguteos “Eesti ajalugu III” on jaotatud viide suurde põhiossa: 1) “Põhja- maade saja-aastane sõda Liivimaal” (autor M. Laidre); 2) “Eesti ala jaotatuna Vene, Taani, Rootsi ja Poola-Leedu vahel” (neist ptk “Liivimaa Vene võimu all 1558–1582” autoriks A. Selart, “Saaremaa Taani võimu all 1559–1645” ja “Lõuna-Eesti Poola-Leedu valduses 1561–1625” autoriks E. Tarvel, “Põhja-Eesti Rootsi võimu all 17. sajandi esimese veerandini” autoriks E. Küng); 3) “Rootsi administratiivvõim Eesti alal” (autor E. Küng); 4) “Asustus ja majandus Rootsi võimu perioodil” (ptk “Asustus ja rahvastik ning Rootsi maavaliduspoliitika Eesti- ja Liivimaal” autoriks Ü. Tarkiainen, “Mõisamajandus ja talumajandus ja talurahva olukord” autoriks M. Seppel, “Linna- 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil” autoriks E. Küng, “Mündiolud Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani” autoriks I. Leimus), ning viimase, 5. osana on antud “Vaimuelu Rootsi ajal” (ptk “Kirik ja usuolud, haridus- olud” ning “Kirjasõna ja raamatukultuur” autoriks on A. Põldvee, viimane koos K. Tafenauga). Raamat sisaldab lühendite ja valikbibliograafia ülevaadet ning isiku- ja kohanimede registrit ja on illustreeritud värvifotodega.

Nagu põhiosade jaotusest näha, käsitlevad kolm ja pool osa viiest otse- selt Rootsi aega Eestis. Uut ja varem käsitlemata ainekust on seevastu sisse toodud just Vene ja Taani võimu kirjeldavates peatükkides kui ka kooli- haridust ja talurahva maakasutust ning mõisamajandust käsitlevates pea- tükkides. Suuri saavutusi on siin nii Enn Tarvelil, Ülle Tarkiainenil kui ka Aivar Põldveel. Vene haldusvõimu uurimisega Eestis Ivan IV valitsemisajal on avatud seni pea täiesti tundmatuks jäänud peatükk. Uut on sõjaajaloo- lises uurimistöös olnud pakkuda 17. sajandi Saaremaa olude kirjelduses, kus on ära toodud Taani võimu ajal 1645. aastal Saaremaa talupoegadest omamaise 800-mehelise väeosa olemasolu (lk 120), ning oleks kindlasti täht- tis uurimistöoga ka jätkata, et selgitada välja väeosa komplekteerimisviis ja iseloom. Tuleb veel lisada Poola jalaväe omaladne maapalgaline ning maaga otseselt seonduv komplekteerimisviis nn võbraanetsite näol, kelle hulgas leidis ka eestlasi ning mille lähedane vaste oli Rootsi varane nek- rutikohustuse vorm – nn valikmehed (*utskottskarlar*), mida Rootsi võimu ajal rakendati ka Eestis.

Koguteose puuduseks tuleb lugeda omavahel seoses olevate ainevaldade ebapiisavat sünteesi, mis liidaks eri peatükid ühtseks tervikuks. Lugejal võib näiteks talurahvakoole ja köster-kooliõpetajate olukorda kirjeldavas

peatükis lk 414-ni jõudes tekkida küsimus, et mis staatus oli siis Laiuselt teistesse kihelkondadesse läinud talupoegadest kooliõpetajatel, kui neid taheti nüüd jälle orjadeks teha (st talutööle ja mõisa alluvusse tagasi sundida), kui ta on eelnevalt talurahva olukorra kohta lk 336–337 lugenud, et talupoegade olukorras ei olnud märgata ka mõisate riigistamisega mingit muutust: mingit liikumisvabadust neil polnud, oma tööjõudu nad enda äranägemise järgi kasutada ei saanud ja nad jäid pärisorjadeks edasi. Küsimusi tekitab ka Marten Seppeli esitatud väide (lk 337), et riigitalupoegadele ei antud mingisugust õigust oma koormiste asjus kaasa rääkida, sest Ülle Tarkiainen näitab (lk 294), et koormise ja talu reaalse kandejõu mittevastavuse korral tehti uute vakuraamatute koormisnormides korrigeerimisi, andmeid saadi aga eelkõige talupoegade küsitluse kaudu. Oma 2000. aastal ilmunud monograafias on Tarkiainen öelnud, et kui talupojad on kaevanud oma koormiste ränkuse üle (1688. aastal), siis juhul, kui maamõõtmise tulemused näitasid kaebuse põhjendatust, koormisi tavaliselt ka vähendati.¹ Siit ilmneb, et koormiste määras kaasarääkimise õigus oli talupoegadel siiski olemas.

Ilmneb, et mitut puhku on materjal jäänud koguteoses n-ö harali, on sisult ebaühtlase tasemega ning kannatab seesmiste vastuolude käes, mis viitab puudustele autorite omavahelises koostöös. Küsimusi tekitab ka ajalooliste mõistete ja keelendite tõlkimine. Allpool vaatleme mõningaid küsimusi lähemalt.

Peatükis “Lõuna-Eesti Poola-Leedu valduses 1561–1625” (autorid E. Tarvel, E. Küng, M. Laidre) on 1561. aastal sõlmitud Vana-Liivimaa seisuste lepingut Poolaga nimetatud alistumislepinguteks (lk 138 jm), kasutades siin otsekeelset tõlget tollasest ladinakeelest vormelist *Pacta subjectionis*. Siin tuleb aga tähele panna, et ajaloos, eriti varauusaegses mõistevaras leidub mõisteid, mis oma kaasajas omasid märksa laiemat sisu kui tänapäeval, mistõttu otsetõlke sisuline õigsus muutub küsitavaks või isegi eksitavaks. Tekib küsimus, kas Vana-Liivimaa seisused olid endale poliitilist kaitset otsides Poola ja Rootsi sõjas ja kaotasid selle sõja, et nad nende riikidega alistumislepingud sõlmisid? Tegelikult ei olnud nende lepete sõlmimise ajal sõjas ei Rootsi ega Poolaga, vaid pigem vastupidi – otsiti neilt riikidelt kaitset, ja nii ei ole ka õige nende vahelisi lepinguid nimetada alistumislepinguteks, vaid pigem alluvuslepeteks, alluvussuhteks uue maaisandaga, kes pealegi kinnitab poolte kokkuleppel uute alluvate, mitte alistatute privileegid. Märgib ju Enn Tarvel (lk 135) isegi, et uued alluvussuhted Poola

¹ Ülle Tarkiainen-Liitoja, *Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000), 191.

kuninga ja Liivimaa seisuste vahel kujunesid välja järk-järgult, “riikidevaheliste diplomaatiliste mängude käigus”. Üldse on eesti ajalookirjanduses väga vähe või pigem üldse mitte pööratud tähelepanu varauusaegse mõistetvara sisu ajastuadekvaatsele tõlkimisele eesti keelde, olgu selleks peale eelnimetatu veel ka näiteks algupärane prantsuse laen *milice* kas miilitsa või ka sõjaväe mõistes, või saksa *Erb* nii pärisorjusliku sõltuvussuhte või pelgalt päritolu mõistes, või ingl *nation* nii etnilise rahvuse või ka päritolu ja elukoha mõistes, või *accord* sõjalise objekti alistumisleppe või ka lihtsalt kokkuleppe tähenduses, ning eriti – mis ajastul asus neil mõistetel üks või teine rõhuasetus. Samuti tuleks uurida, milliseid kontekste on olnud mõistel “orjus” ja kas meil on õigus nõuda eelindustriaalselt inimeselt tänapäevast teaduslikku ja süstematiseeritud mõtlemist. Üldises plaanis võib väita, et mõistesisu defineering 16.–19. sajandi kestel on toimunud suunal laiemalt kitsamale ning märgatav on olnud ka mõistesisu teisenemine. Mõistete etümoloogiliste tähenduste lahtiseletamine seisab eesti ajalookirjanduses paljuski alles ees. See on oluline, kuna anakronism mõistete kasutamisel mõjutab paratamatult negatiivselt ka uurimistöö tulemust ennast.

Veidi paneb kukalt kratsima arvamus, nagu oleks Poola husaarid olnud kergevarustusega ratsavägi (lk 135). Võimalik, kuid antud ajastu Poola ratsaväe kandva jõu moodustasid nn tiivulised husaarid, kes olid Euroopa võimsaim raskeratsavägi, varustatud nii kiivri, kahe sulgedega siiniga kaunistatud turvise, saabli kui ka omapäraste, keskaegsetele rüütlitele omaste seest õõnsate (et kergendada piigi kaalu) ja väga pikkade (kuni 5 m) piikidega, mille löögijõule ei olnud tollal teistes armeedes võrdset. See relvaliik osutus hävitavaks jõuks rootslaste vastu nii Mäo (1604) kui ka Salaspilsi (1605) lahingus.

Peatükis “Sõda Rootsi ja Rzeczpospolita vahel” (M. Laidre) väidetakse Poola-Rootsi sõjasündmuste kirjelduses (lk 77), et Paide võeti poolakate poolt rootslaste käest ära 1602. aasta septembri keskpaigas ning et alistumise olevat tinginud näljahäda. Hiljuti ka eestikeelse tõlkena trükitis ilmunud Fabriciuse kroonika kommenteeritud väljaandes öeldakse aga, et Paide alistus 30. septembril vana kalendri järgi (uue kalendri järgi 10. oktoobril).² Seejuures on huvitav, et Poola väejuht Jan Zamoyski eluloos on ära toodud ka Paide kindluse piiramise joonis, kusjuures näidatud on

² *Dionysius Fabriciuse, Viljandi kiriku praosti Liivimaa ajaloo lühiülevaade neljas osas, aastast tuhat üks sada viiskümmend kaheksa kuni aastani 1610 = Dionysii Fabricii, Praepositi pontificii Felinensis, Livonicae historiae compendiosa series in quatuor digesta partes ab anno millesimo centesimo quinquagesimo octavo usque ad annum MDCX*, tõlkinud Jaan Unt, eessõna ja kommentaaride autor Enn Tarvel (Johannes Esto ühing, 2010), 303; viide 152, lk 396.

Poola vägede rünnak kindluse põhjatiival, kus kindlust kaitses muldvalli asemel tollal vaid keskaegse ordulinnuse väline müür, mida kinnitab ka Paide kindluse bastionite süsteemi rajamise tööprojekt 1584. aastast.³ Seevastu on krooniku andmeil seda löiku vaid tulistatud ja alistumine toimunud näljahädas olevate kaitsjatest sõdurite surve all lossülemale, kindluse piiramise plaanil aga jääb mulje, et kindlus võeti tormijooksuga. Nii nagu Põhjasõja-aegsete Vene propagandistlike allikate kirjelduste puhul 1710. aasta Tallinna ja Kuressaare piiramisel, nii tekib ka siin küsimus – kas ka Poola rünnaku kujutamine pole mitte propagandistlik võte oma saavutuste suurendamiseks?

“Johan Skytte tegevus Liivimaal” (E. Küng). Juba seoses Gustav II Adolphi reformikavadega Eestimaal 1620. aastatel on teoses märgitud kava, mille kohaselt vasallikohtute pädevusse pidid minema ka talupoegade kriminaalasjad. Plaan pörkus aadli vastuseisule ja kuninga initsiatiiv rauges. Liivimaal seevastu saavutas kuninga määratud riiginõunik ja Liivimaa, Ingerimaa ja Käkisalme lääni kindralkuberner Johan Skytte märksa rohkem, seda enam, et Liivimaa oli ju mõõga läbi võidetud, mistõttu kohaliku aadli arvamusel ei tarvitsenud niiväga arvestada. See kõik avaldas mõju ka Skytte tegevusele, milles kaks tulemust olid eriti tähelepanuväärsed – Tartu ülikooli rajamine ja aastail 1630–32 läbi viidud kohtureform (lk 245–247), samuti kõrgeima kohtuinstantsi – õuekohtu rajamine Tartusse. Oleks siinkohal oodanud äramärkimist, et Liivimaal õnnestus tõepoolest läbi suruda talupoegade kriminaalasjade viimine mõisakohtute alt maakohtute kompetentsi, sealt omakorda õuekohtusse juriidilis-sotsiaalsest aspektist, nagu seda on laiendatult tehtud näiteks “Eesti rahva ajaloo”.⁴ Koguteoses on talurahva olukorra kirjeldamisel sellele siiski osutanud M. Seppel, kes märgib (lk 327), et 1632. aasta kohtukorraldus piiras mõisniku kohtuvõimu sedavõrd, et talupoegade kriminaalasjad Liivimaal anti maakohtu pädevusse, mis oli oluliseks sammuks talupoegade kokkuviiemisel riiklike instantsidega. Siin kerkib niisiis taas vajadus juba eelpool mainitud sünteesiks erinevate peatükkide kattuvate ainete puhul.

Peatükis “Mõisamajandus ja talumajandus” (M. Seppel) on materjal edasi antud detailselt ja huvitavalt, kasutatud on ka uut arhiivimaterjali talu- ja mõisamajapidamiste struktuuri, laadi ning olme kohta. Talupoegade toimetulekut kirjeldavas osas (lk 311) on väidetud, et talupidamine

³ Rootsi Riigiarhiiv [edaspidi RA], Livonica II, 630, Wittensteens slott; *Dionysius Fabriciuse*, 301. Joonis on ära toodud koguteoses *Eesti rahva ajalugu*, 8 (Tartu, 1936–37), 856–857, tahvel LV.

⁴ *Eesti rahva ajalugu*, 10, 1051–1053.

oligi enamasti seotud pidevate laenude ja võlgadega ja võlgadest vabu talumajapidamisi oli iga mõisa all tavaliselt ainult paar-kolm. Siinkohal on raske hinnata üldise võlakoorma taset, kuid võlgu elasid ka mõisnikud. Talupoegade olukorda kirjeldades näitab Ü. Tarkiainen oma monograafias, et Rootsi aja lõpul hakkas Liivimaal levima talupoegade vabakostmine teokohustusest vabaraha abil ning et neid, kes seda tegid, olevat olnud küllaltki palju.⁵ Üldiselt näib, et suurele ikaldusele ja näljahädale 1696.–97. aastatel suutis keskmik kuidagi vastu pidada, kuid löögi alla sattusid just nn lahtine rahvas ja sulased. Seda näib kinnitavat nii Põhjasõja-aegne nekrutite andmine ja ülalpidamine taludest, milleks kulus oluliselt suuremaid summasid sularaha, kui seni tsiviilmakseteks oli makstud, kui ka oluliselt suurenenud eeslinnade elanike ja adratalupoegade vägivaldsete värbamiste juhtumid sõja esimestel aastatel, kuna vabadikke (neid vägivaldselt värvata oli lubatud) ei pruukinud enam jätkuda. Reduktsiooniga oli kaasnenud uuelaadne talurahvakohustus – nn Eestimaa ratsarügemendi ülalpidamine, mis jagunes ühtlaselt väikeste koormistena Eesti- ja Liivimaa taludele kostile ning mis olemuselt meenutas mõneti päris-Rootsis nn ratsatalupidamist (*rusthåll*). See koormis oli ka uutesse vakuraamatutesse sisse kantud. Sellevõrra vajab täiendamist väide (lk 324), nagu ei oleks Eesti- ja Liivimaale laiendatud Rootsis kehtestatud sõjaväe maapalgalist ülalpidamise süsteemi. Just maapalgalist ülalpidamisel alalise ratsanikukosti kaudu Eestimaa ratsarügemendi reakoosseis oligi, kuid puuduvad andmed maajaotuste kohta selle rügemendi sõjaväelastele. Omad maatükid olid Rootsi ajal aadlilipu ratsaväelastele siiski jaotatud.⁶ Ka Seppel ise on samal leheküljel (lk 324) kirjeldanud Eestimaa ratsarügemendi ülalpidamist ratsaväe ülalpidamise kohustusena, kuid aja jooksul ei olnud tegu enam erakorralise kohustusega. See oli muudetud alaliseks Karl XI korraldusel Eestimaa ratsateenistuskomisjonile 29. novembril 1694. aastal.⁷ Märkimata on jäänud seegi asjaolu, et kuna koos reduktsiooniga kuulutati Rootsi Riigipäeva otsused kohustuslikeks ka Eesti- ja Liivimaal, siis said ka eesti ja läti talupoegadest nekrutikohuslased.

Peatükis “Kroonutalupoegade seisund pärast reduktsiooni” (M. Seppel) esitatud riigitalupoegade seisundi käsitlust ei saa pidada päris rahuldavaks. Tekstist vaatab vastu nõukogude aja kontseptsioon Elina Öpiku retseptioonis.⁸ Öpiku tööde mõjule selles küsimuses on osutanud ka E. Küng

⁵ Liitoja-Tarkiainen, *Hajatalud ja külad Liivimaal*, 195.

⁶ Kalle Kroon, *Kolme lövi ja greifi all Põhjasõjas* (Tallinn: Argo, 2007), 87–89.

⁷ *Ibid.*, 87.

⁸ Vt näiteks Elina Öpik, “Eesti talurahva “rootsi-truudusest” Põhjasõja ajal”, *Eesti ühendamisest Venemaaga ja selle ajaloolisest tähtsusest: lühiuurimus*, toim. A. Vassar

koguteose sissejuhatavas osas (lk 17). Ei tohi unustada, et just talurahva olukord Rootsi ajal ja eriti Põhjasõda olid nõukogude ajal politiseeritud teemad, kus ajaloolase töötulemus pidi kattuma partei etteantud tulemustega, mille järgi eesti talupojad elasid Rootsi aja lõpul sügavas pärisorjuses ja valitses koloniaalne rõhumine.⁹ Eriti pidulikult püüti tähistada Eesti ala Venemaaga ühendamise aastapäeva 1960. aastate algul, välja anti lausa eraldi album.¹⁰ Nõukogude võim käsitles ajalugu marksistlikust ideoloogiast lähtuvalt. On selge, et mingist talupoegade vabastamisest Rootsi ajal nõukogudeaegses ajalookirjutuses ei oleks olnud võimalik rääkida. Siiski näitab M. Seppel (lk 333) õigesti, et riigitalupoegade vabastamise all tuleb mõelda eeskätt nende vabastamist senisest aadellikust omavolist. Kuid see on ainult üks aspekt. Sealsamas väidab autor kategoorilises imperatiivis, et mitte mingil juhul ei taotlenud kuningas riigitalupoegade isiklikku vabadust. Tekib küsimus, kas väljapoole taluühiskonda vabalt ameti valinud talupojad olid isiklikult vabad või mitte? Talupojatemaatika analüüsi lõpuleviimiseks oleks olnud vaja lahti mõtestada riigitalupoegade (kustkohast sugeneb eesti ajalookirjutusse terminoloogiliselt labane eesliide “kroonu”, pole mulle teada) seisundi uus tasand – kuuluvus, millele on juba eelmisel sajandil viidanud ka ajaloolane Adolf Agthe, ning uurida eraldi selle mõiste sisu.¹¹ Seppeli väitel Eesti- ja Liivimaa riigitalupoegade sunnismaisuslik seisund ei muutunud. Tegelikult oli nende sunnismaine seisund tingimuslik, sest nad olid kuningas Karl XI sõnutsi rentnikele vaid teatud tingimustel rendile antud, niisamuti nagu oli tingimuslik ka nende (ja mitte ainult noorematele) poegadele antud ametivaliku vabadus,¹² mis ei käi enam päris kokku senise maakorraldusseaduse järgi fikseeritud sunnismaisuse päritavusega. Nagu nähtub Eestimaa rüütelkonna kaebusest 1681. aastast, ei olnud kuninga poolt võimaldatud talupoegade poegade

(Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1960), 54–102.

⁹ Nii ka Öpikul, *ibid.*, 94, 101. Niisamuti esineb tees Rootsi sõjalis-koloniaalsest rõhumisest ka samal ajal väljaantud allikapublikatsiooni sissejuhatuses, kus mh väidetakse, et Eesti ala Venemaaga ühendamise tulemusena vabanes eesti rahvas kurnavast Rootsi koloniaalikkest, vt *Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail 1700–1721: valimik dokumente* (Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1960), 5.

¹⁰ *Põhjasõja sündmuste järgedel: 250 aastat Eesti ühendamisest Venemaaga*, koost. L. Oengo, A. Ristkok, E. Siimo, toim. P. Sillaots (Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseum, 1961).

¹¹ A. Agthe seisukohale viitab oma artikli historiograafilises osas ka A. Loit: A. Agthe, *Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland* (Tübingen, 1909), 3jj, tsit: Aleksander Loit, “Pärisorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal”, *Kleio*, 1 (15) (1996), 3–18.

¹² RA, Estländska reduktionskommisionens arkiv, E:1, Karl XI Eestimaa reduktsioonikomisjonile 31. juulil 1687.

vabatahtlik sõjaväkke minek kooskõlas aadli privileegidega.¹³ Niisamuti võimaldati talupoegade poegadele kohalt lahkumine haridust eeldavasse ametisse (Seppel tõlgendab Karl XI väljendit “raamatulikud kunstid” viimase 1687. aasta 31. juuli kirjas üksnes talupoegade õigusega kooli minna). Võiks ju väita, et mida uut on talupoegade sõjaväkke või kooliminekus ning kooliõpetajaks hakkamises, kui 18. sajandil hakati talupoegi võtma Vene armeesse ning anti välja ka talurahvakoolikorraldus. Oma tööjõu vaba käsutamise seisukohalt on aga oluline erinevus, kas talupoeg võis sõjaväkke (juba rahuajal) või kooliõpetajaks minna kelleltki luba küsimata või toimus see sunduslikult, eriti kui silmas pidada seda, et pärisorjusest vabastava 1816. aasta Eestimaa talurahvaseaduse kohaselt oli talupoegadel muu ameti pidamine peale põllumajandusliku ning teise kubermangu asumine üldse keelatud.

Küsimuse all on ka pärisorjuse ja selle ühe tunnuse – sunnismaisuse – omavaheline seos varauusaegse Euroopa sotsiaalses pildis. Taanis toimus 1702. aastal järkjärguline pärisorjusest vabastamine (*upphaevelse af vornedskabet*), kuid 1733. aastal taastati sunnismaisus (*stavnsbandet*), mis omakorda kaotati 1788. aastal alanud 12-aastase üleminekuperioodi vältel.¹⁴ Siit ilmneb, et sunnismaisus ja pärisorjus ei olnud päris üheselt mõistevad. Talupoegade arvu järsk tõus Rootsi armees 17. sajandi lõpul ja selle tagamaad ongi koguteoses jäänud sisuliselt käsitlemata, kuigi sellele küsimusele on varem ilmunud töedes viidanud juba Otto Liiv¹⁵ ja koguteose kaasautor M. Laidre.¹⁶ Ka seda talupoegade seisundi sotsiaalset muutust ei ole koguteoses piisavalt näidatud. Kõik eelpool mainitud asjaolud, isegi kui Karl XI võttis 1685. aastal tagasi talupoegade sõjaväkke mineku vabaduse Liivimaal, viitavad sunnismaisuse olulisele leevendumisele. Siinkohal oleks oodanud sünteesi nii Rootsi sõjaväge kui ka haridust käsitleva peatüki materjaliga kasvõi Ignatsi Jaagu näitel, kellele Vene võimu ajal tagas piiskop A. Sutori väitel vabaduse nimelt Karl XI õiguses antud seadus ja mingi *lex Ignatiana* väljaandmine eraldi oleks vaevalt mõeldav.¹⁷

¹³ Margus Laidre, *Üks hä tru ja õige sullane. Elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal 1654–1700* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999), 190.

¹⁴ Kroon, *Kolme lövi ja greifi all*, 65–66. Varasema eestikeelse väljendi “päriluslik” asemel on “järkjärguline” (ingl *successive*) siinkohal muidugi õigem.

¹⁵ Otto Liiv, “Rootsi sõjaväe komplekteerimisest eestlaste ja soomlastega Kaarel XI valitsuse lõpul ja Põhjasõja ajal”, *Sõdur*, 20/21 ja 24 (1927), 488–493, 578–585.

¹⁶ Margus Laidre, ““Üks hä tru ja õige Sullane”: eestlastest Rootsi armees XVII sajandi lõpul”, *Akadeemia*, 3 (1993), 476–489.

¹⁷ Kuigivõrd on seda teemat enne Eesti ajaloo III köite ilmumist ka käesoleva ajakirja veergudel analüüsitud, vt Kalle Kroon, “Riigitalupoegade vaba ametivaliku võimalustest”, *Ajalooline Ajakiri*, 3 (2013), 388–389.

Veidi mõistetamatuks jääb kategoorilises toonis esitatud väide (lk 334), et pole mingit alust oletada, nagu 1696. aasta ökonoomiareglement oleks pidanud olema vaid ajutine kodifikatsioon või et Rootsi võimudel oleks olnud plaanis koguni talupoegade emantsipatsioon. Lugejal jääb mulje, nagu kaitseks autor end millegi eest ning õhku kerkib küsimus, kellega autor vaidleb? Kas on ikka õige väita, et üks ökonoomiareglement võtabki kokku kõik, mis Rootsi kuningatel eesti talupoegade kohta öelda on?

Kahjuks pole köites vaadeldud aadlitalupoegade õiguslikku seisundit reduktsiooniaegsel ja -järgsel aadlialal, eriti kui silmas pidada, et Eestimaa kubermangus oli aadli käes veel veidi alla poole maast, kuid aadli privileegid olid seal parandatud lääniõigusena kärbitud ning sellele on viidatud juba 19. sajandi algul F. Bunge.¹⁸ Koguteoses on Ü. Tarkiaineni poolt ka täiesti õigesti viidatud (lk 295), et mõisate riigistamine ehk reduktsioon tõi kaasa keskajast pärit läänikorra likvideerimise ja maavalduse uued vormid, ning seda enam oleks siinkohal lootnud näha ka muutuslikku seost aadlialadega, mida riigistamine polnud veel puudutanud. Eriti huvitav oleks siinkohal olnud 1696. aasta ökonoomiareglemendi ja juba 1694. aastal alustatud ning 1698. aastal Rootsi keskvoimu poolt ka aadlialale tehtud lähedase majandusreglemendi ettepaneku¹⁹ võrdlus ning selle õiguslik alus säilinud aadliala privileegide kärpimisest lähtuvalt. Ilmne on, et 17. sajandi lõpuks oli Rootsi keskvoim saanud enda haardesse mitte ainult riigistatud, vaid ka säilinud aadlimõisad läbi kärbitud privileegide. Nimelt sel kombel – privileege hävitades või nivelleerides – osutuski võimalikuks keskvoimu sissetung Eesti- ja Liivimaa aadli omavalitsuslikku võimumaailma.

Peatükis “Linnad 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandil” (E. Küng) antakse rohkelt uut materjali nii linnade kaubanduse, selle ulatuse kui ka väikelinnade olukorra kohta, mis oli tänu eelnenud sõjakümneidetele ja linnamaade aadeldamisele kujunenud küllalt troostituks. Võiks veel lisada lk 344 esitatud privileegideprobleemile, et õigupoolest kinnitati privileegid Paidele 1653. aastal ka kuninganna Kristina poolt,²⁰ kuid tüliõunaks kujunes endise ordulossi maa-ala juurde kuulunud nn alevik, mille all võidi mõista

¹⁸ Fr. Bunge, *Beiträge zur Kunde der liv-, esth- und curländischen Rechtsquellen* (Riga und Dorpat, 1832), 101; Fr. Bunge, *Einleitung in die liv-, esth- und curländische Rechtsgeschichte und Geschichte der Rechtsquellen* (Reval, 1849), 208–209. Vt samuti Aleksander Loit, *Kampen on feodalaräntan: reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710, I*, Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia, 71 (Uppsala, 1975), 205–208.

¹⁹ Vt Arnold Soom, *Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert* (Lund, 1954), 33–35. Soomi viide nr 58 on veidi eksitav, sest 1698. a ei saanud Karl XI kuidagi kellelegi kirjutada, kuna oli elust lahkunud juba eelnenud aastal. Viidatud kiri pidi olema saadetud Karl XII poolt.

²⁰ Ajalooarhiiv [edaspidi EAA], f. 3, n. 1, s. 455c, l. 45–46.

nii nn rootsi alevikku kui lossi eellinnuse ala kui ka linna ennast. Siit sai alguse kibe ja erakordselt kauakestev kohtuprotsess lossiala omaniku Mäo mõisa ja Paide kodanikkonna vahel, mis lõppes Karl XI poolse linnaprivileegide kinnitamisega 1690. aastal²¹ ja sellele järgnenud Svea õuekohtu otsusega linnaprivileegide kohta 1699. aastal, millega ühtlasi kohustati Mäo mõisa tagastama linnale kogu omandatud linna vara.²² Seega oli tänu riigistamisele ja keskvõimu lähedalolekule ka väikelinnadele kuigivõrd avanevad 17. sajandi lõpu Eesti alal perspektiivid oma olukorra parandamiseks.

Järgnevalt mõningad tähelepanekud illustratiivse materjali kohta. Peatükis “Põhjamaade saja-aastane sõda Liivimaal” on lk 38 asuva foto juures väidetud, et pildil on Vene sõjakirves berdõšš, kuid fotol on kujutatud tüüpiline saksa hellebardilaadne poolpiik. Berdõšš oli seevastu pika poolkuu kujulise raierteraga Vene külmrelv, mis kinnitus varre külge keskelt ja alumisest otsast. Samuti on väidetud (lk 106), et fotol näidatud Vene tsaari Ivan IV kiri on tõlgitud vene keelest rootsi keelde, kuid fotolt vaatab vastu saksakeelne tekst. Lk 233 on väidetud, et Eestimaa hertsogkonna vapiks olid kolm leopardset lõvi sinisel kilbil. Vapilõvid olid ise sinised. Ilmselt on mõeldud siiski kuldset vapikilpi. Saaremaa *resp.* Kuressaare vapiloomaks oli Rootsi aja lõpul apostel Johannese sümbol – lendu tõusev kotkas, kuid paraku pole seda koguteoses mainitud.

Kokkuvõtteks võib öelda, et koguteose “Eesti ajalugu III” näol on autorid toonud käibesse rikkalikult uut uurimismaterjali, kuid kõite tervikpilti kipub rikkuma erinevate teemaringide omavaheline seondamatus. Üldkäsitus koostati eesmärgiga esitada materjal antud uurimisseisust lähtuvalt. Uurimisseisu kajastavad eeskätt erialases perioodikas avaldatavad artiklid ja autorite monograafiad. Üldkäsitluse formaat eeldab siiski midagi enamat – vähemalt teatud probleemistiku terviküldistust ja autorite vastastikust koostööd. Samas on näiteks Hans Kruusi toimetatud sõjaeelses “Eesti ajaloos” ja ka “Eesti rahva ajaloos” materjal esitatud eri autorite vahelise koostööna ja terviklikumalt sünteesituna. Rohkem omavahelist koostööd! Positiivse küljena tuleb nimetada uudse materjali väga suurt osakaalu, millel ajalooteaduse edasiviimiseks on muidugi oluline osa.

KALLE KROON

²¹ EAA, f. 3, n. 1, s. 455c, l. 47–50.

²² EAA, f. 3, n. 1, s. 455d, l. 97–107.